

АНОТАЦІЯ

Коцур Р.В. Професор Валентин Федорович Ніколаєв (1889–1973) – вчений, педагог, організатор вітчизняної природоохоронної та краєзнавчої справи. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 32 «Історія та археологія». – Університет Григорія Сковороди в Переяславі Міністерства освіти і науки України, Переяслав, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Київ, 2020.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню професійної та наукової діяльності видатного вченого-природознавця, кандидата біологічних наук, професора Валентина Федоровича Ніколаєва (1889–1974). У роботі розкрито умови та ключові чинники формування наукового світогляду вченого, проаналізовано організаційну, науково-дослідну та педагогічну діяльність, з'ясовано та охарактеризовано основні напрями його наукових досліджень. Для поглиблення історико-аналітичного дослідження здійснено періодизацію професійної та наукової діяльності вченого. Відтворити наукові інтереси вченого вдалося завдяки дослідженню його 40 праць. Відтворення цілісної картини професійної, наукової та історіографічної біографії професора В.Ф. Ніколаєва дозволило актуалізувати значення його наукового доробку для подальшого розвитку вітчизняної ботанічної науки та її історії.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. У вступі обґрунтовано актуальність дисертаційного дослідження, відображено зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Визначено мету, задачі, хронологічні і територіальні межі, об'єкт, предмет, методологічні основи, наукову новизну, практичне значення одержаних результатів. Наведено особистий внесок здобувача, дані щодо апробації результатів дисертації, кількість публікацій та структуру дисертації.

Наукова новизна дисертації зумовлена тим, що вперше в українській історіографії на документальній основі здійснено всебічне, комплексне вивчення наукової біографії, науково-організаційної та педагогічної роботи видатного вченого-природознавця, професора В.Ф. Ніколаєва. Виділено найважливіші чинники його становлення як науковця та запропоновано періодизацію професійної і наукової роботи В.Ф. Ніколаєва. Проведено історико-науковий аналіз творчих здобутків В.Ф. Ніколаєва за основними напрямками його наукової діяльності. Проаналізовано особистий внесок професора в розвиток вітчизняної ботанічної науки, музейної та природоохоронної справи.

У контексті дослідження проблематики персоналізований підхід дає змогу визначити найважливіші етапи розвитку наукових напрямів, надає історії вітчизняної науки й техніки портретної конкретики, актуалізує людиновимірні аспекти пошукової роботи. У цьому контексті актуальним постає завдання щодо вивчення наукової спадщини знаного українського вченого-природознавця, кандидата біологічних наук, професора Валентина Федоровича Ніколаєва (1889–1974). В.Ф. Ніколаєв проявив себе як завідувач Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). Учений здійснював активну природоохоронну діяльність, був одним з організаторів Полтавського товариства любителів природи, першим запропонував проект заповідної мережі Полтавської губернії. Однак серед найвагоміших здобутків В.Ф. Ніколаєва – збагачення науки визначними результатами з удосконалення субтропічних рослин, за що він отримав серед фахівців-ботаніків звання одного з кращих знавців субтропічних культур у колишньому СРСР.

Наукова, професійна, історіографічна біографія українського вченого – кандидата біологічних наук, професора В.Ф. Ніколаєва вперше стало об'єктом дисертаційного дослідження. Аналіз сучасного стану наукової розробки основоположних проблем теми дисертаційної роботи засвідчив

відсутність комплексних фундаментальних досліджень наукової та організаційної діяльності вченого, а опубліковані праці лише частково, фрагментарно розкривають життєвий і творчий шлях В.Ф. Ніколаєва. За результатами аналізу джерельної бази встановлено, що у своїй сукупності вони дозволяють досягти мети дисертаційного дослідження – показати значення концептуальних засад наукової спадщини вченого для розвитку біологічної науки.

Висвітлено маловідомі факти про діяльність В.Ф. Ніколаєва на посаді завідувача Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, де він проявив різносторонній талант організатора, експозиціонера, дослідника земської музейної справи, відіграв важливу роль у її збереженні в роки революції і громадянської війни. Робота В.Ф. Ніколаєва з поповнення фондів музею сприяла утворенню нових філій: центральної наукової бібліотеки, центрального архіву і художнього музею, які зараз є окремими культурно-просвітницькими установами обласного значення. Також В.Ф. Ніколаєва і його колеги з музею можна вважати одними з організаторів архівної справи на Полтавщині та фундаторами сучасного Державного архіву Полтавської області.

Проаналізувавши документи і опубліковані матеріали, доходимо висновку, що за керівництва В.Ф. Ніколаєва Природничо-історичний музей паралельно з упорядкуванням виставкових частин самого музею розпочато самостійну дослідницьку роботу з вивчення флори і фауни Полтавщини. Музей став не лише зберігачем артефактів, а й провідною освітньо-культурною установою величезної губернії, яка займалася популяризацією різноманітних науково-практичних надбань Полтавщини. Разом з цим він переріс у справжній центр інтелектуально-просвітницької думки, навколо якого гуртувалися науковці, педагоги, лектори різних фахів. У підрозділах музею проводили заняття усі просвітницькі заклади Полтави. Основна роль належить В.Ф. Ніколаєву в створенні Центрального пролетарського музею Полтавщини з 11 відділами. Однією з найвагоміших заслуг вченого стало

отримання музеєм будівлі колишнього Полтавського губернського земства, яскравої архітектурної пам'ятки і споруди, що відповідала більшості вимог, що ставилися до музейної архітектури.

Встановлено вагомий внесок В.Ф. Ніколаєва в музейне будівництво Полтавщини, створення наукових товариств в Полтаві і повітових центрах, участь у діяльності губернського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, формування яскравого колективу дослідників і експозиціонерів Центрального пролетарського музею Полтавщини.

Встановлено, що його природоохоронні погляди В.Ф. Ніколаєва сформувалися під впливом викладачів Харківського університету, організаторів Харківського товариства любителів природи В.І. Талієва та В.Г. Аверіна, а також брата М.Ф. Ніколаєва, з яким вони взяли участь у підготовці першої в Російській імперії виставки охорони природи (22 грудня 1913 – 12 січня 1914 рр.). В.Ф. Ніколаєв першим підійшов до конкретизації заходів із заповідної справи, окресливши питання стану лісів та повної охорони деяких найцікавіших урочищ та масивів.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що до найвагоміших здобутків В.Ф. Ніколаєва з охорони природи Полтавщини слід віднести організацію у 1918 р. Полтавського товариства любителів природи, та діяльність секретарем його правління. В.Ф. Ніколаєвим разом з ентузіастами товариства опубліковано природоохоронні листівки і брошури, підготовлено матеріали з охорони дев'яти пам'яток природи Полтавщини, частина з яких завдяки їх старанням збережена на до сьогодні. Ученим запропоновано створення заповідної мережі Полтавщини, деякі з його пропозицій було реалізовано у ХХІ ст. В.Ф. Ніколаєв одним з перших зібрав вагомий термінологічний матеріал з природознавства, який був визнаний спеціалізованою комісією і використаний нею у подальшій фундаментальній роботі. В.Ф. Ніколаєв у співавторстві підготував посібник з вивчення природи Полтавської губернії з метою ознайомлення сільських учителів із флорою, фауною, гірськими породами краю.

Визначено основні напрями ботанічних досліджень В.Ф. Ніколаєва: вивчення рослинності боліт західної частини Полтавської губернії, удосконалення субтропічного рослинництва (азиміна, акація, гваюла, евкаліпти, цитрусові), селекція квіткових рослин.

За результатами досліджень В.Ф. Ніколаєв перший звернув увагу на великий поліморфізм гваюли, описавши встановлені ним шість різновидів та дві її форми, які мають певну кількість константних ознак. На підставі цієї роботи дослідник склав власну класифікацію, яка й до сьогодні не зазнала змін. Виділені в ній форми в подальшому використовували для створення нових сортів.

В.Ф. Ніколаєв одним перших українських учених пропонував азиміну як нову плодову культуру. Виявлене дослідником з колегами сортове різноманіття дало змогу говорити про можливість селекційного відбору на олійність насіння плодів азиміни.

Велику роль В.Ф. Ніколаєв відіграв у методичному обґрунтуванні дослідів із технології траншейного вирощування цитрусових, зокрема лимонів, а також у практичному впровадженні набутих результатів. Підтвердженням авторитету В.Ф. Ніколаєва як одного з кращих знавців субтропічних культур у колишньому СРСР, є його участь у роботі над колективною монографією «Советские субтропики» та «Сільськогосподарською енциклопедією».

Встановлено, що розпочавши свій освітянський шлях в одному з найдавніших галузевих навчальних закладів регіону – Полтавському училищі садівництва, В.Ф. Ніколаєв уже в ранньому віці проявив свій педагогічний хист. Доведено, що учений стояв біля витоків становлення навчальних закладів, які нині є одними з провідних у своїх країнах – Полтавського педагогічного інституту, Таджицькому державному університеті. Важливою віхою педагогічної діяльності В.Ф. Ніколаєва стала його участь у створенні в 1918 р. в Полтаві Українського університету, що сприяло проведенню українізації в регіоні й вивченню місцевої історії. В.Ф. Ніколаєв виховувався

на педагогічних традиціях таких знакових учених як В.В. Докучаєв, Є.Ф. Вотчал, М.М. Сибірцев та був безпосереднім свідком втілення наукових підходів О.Н. Соколовського, М.М. Кулешова та ін. в освітній процес. Серед заслуг ученого – розробка новітніх на той час курсів «Субтропічні технічні культури» для студентів Тифліського сільськогосподарського інституту, Сухумського інституту субтропічних культур, де його педагогічний доробок було належно оцінено званням професора. Важливу роль В.Ф. Ніколаєв відіграв у збереженні матеріально-технічної бази та налагодження навчального процесу під час евакуації Полтавського сільськогосподарського інституту. Особливе місце займав у створенні нині провідного фахового навчального закладу регіону Курганського сільськогосподарського інституту.

Результати дослідження свідчать, що особливо його педагогічний талант розкрився в Уманському сільськогосподарському інституті імені О.М. Горького, де він застосував увесь досвід різнопланової діяльності в різних навчальних закладах Радянського Союзу – викладацької, адміністративної, науково-організаційної, видавничої, просвітницької тощо. Результати дослідження засвідчують, що в «уманський період» (1954–1964) творчої діяльності В.Ф. Ніколаєв проявив себе як досвідчений педагог (ним розроблено методичні рекомендації з проведення лабораторно-практичних занять з анатомії, морфології і систематики рослин, літньої навчальної практики), організатор нових наукових досліджень з інтродукції і селекції низки квіткових і цибулинних культур, популяризатор ботанічних знань. Учений здійснював активну видавничу діяльність, зокрема працював у редакційних колегіях з підготовки видань по впровадженню у виробництво передового досвіду та досягнень науки, збірників студентських наукових робіт, науково-технічного бюлетеня, виставок з наукової та навчальної роботи тощо.

Ключові слова: В.Ф. Ніколаєв, ботаніка, субтропічне рослинництво, дубильні речовини, австралійські акації, евкаліпт, гваюла, азиміна, краєзнавство, вища школа, сорти гладіолусів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Коцур Р.В. Проблеми удосконалення субтропічного рослинництва у творчій спадщині професора В.Ф. Ніколаєва у «сухумський період» (1927–1938 рр.). *Вісник аграрної історії* : науковий журнал. 2016. Вип. 18. С. 214–219.

2. Коцур Р.В. «Уманський» період науково-організаційної та педагогічної діяльності професора В. Ф. Ніколаєва (1889–1973). *Історія науки і біографістика*: електронне наукове фахове видання – міжвід. темат. зб. 2017. Вип. 3. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-3/07.pdf>

3. Коцур Р.В. Питання субтропічного плодівництва у «таджицький» період науково-організаційної та педагогічної діяльності професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974). *Гілея* : науковий вісник. 2018. Вип. 128. С. 59-62.

4. Коцур Р.В. Педагогічна діяльність професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2018. Том 29 (68) № 1. С. 110–115.

5. Коцур Р.В. Дослідження професора В.Ф. Ніколаєва каучуконосних рослин у 1920-1930-х роках: пошук відповідей на запит держави і суспільства. *Соціум. Документ. Комунікація*: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2018. Вип. 6. С. 86–99.

Стаття у закордонному науковому виданні

6. Kotsur Roman, Contribution of professor V. F. Nikolaev (1889-1973) to the development of the Sukhum branch of the all-union institute of crop production. *European philosophical and historical discourse*. Volume 6. Issue 3. 2020. P. 32-38.

Опубліковані праці апробаційного характеру

7. Коцур Р.В. Діяльність професора В.Ф. Ніколаєва в Полтавському товаристві любителів природи (1918–1919 рр.). *«Суспільні науки та сучасність: актуальні питання»* : мат. Всеукр. наук.-пр. конф., Запоріжжя, 25–26 серпня 2017 р. С. 63–67.

8. Коцур Р.В. Внесок професора В.Ф. Ніколаєва в розробку української наукової термінології з природознавства. *«Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів»* : збірник тез наукових робіт учасників міжнар. наук.-пр. конф., Одеса, 8–9 вересня 2017 р. – С. 19–21.

9. Коцур Р.В. Видавнича діяльність професора В.Ф. Ніколаєва у редакції «Сільськогосподарської енциклопедії». *«Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії»* : матер. Між нар. наук.-пр. конф., Дніпро, 3–4 листопада 2017 р. С. 12-15.

10. Коцур Р.В. Науковий доробок професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974) з вивчення австралійських акацій. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали XIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від часу утворення у складі М-ва зем. справ комітетів – вченого і с.-г. освіти (нині – Нац. акад. аграр. наук України) та 80-річчю від дня народж. акад. НААН, Заслуженого діяча науки і техніки України, Героя України, президента НААН (1996–2011) М. В. Зубця (1938–2014), Київ, 18 трав. 2018 р. / Нац. акад. аграр. наук України ; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; Рада молодих вчених НААН [та ін.] ; уклад. В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Х.М. Дмитрієва ; редкол. : В.А. Вергунов (голова). Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2018. С. 351–353.

11. Коцур Р.В. Науковий доробок професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974) з вивчення азіміни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали XIV Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. ювіл. датам від дня народж. видатних учених в галузі аграр. наук – основоположників с.-г. досл. справи в Україні за наук. напрямками, професорів – Богданова Сергія Михайловича (1859-1920), Шіндлера

Камілла Гавриловича (1869-1940) та чл.-кор. АН УРСР Тюленєва Миколи
Олександровича (1889-1969), Київ, 17 трав. 2019 р. / НААН, ННСГБ, Рада
молодих вчених НААН [та ін.] ; уклад. В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська,
Х.М. Дмитрієва ; редкол. : В.А. Вергунов (голова) [та ін.]. Київ :
КОМПРИНТ, 2019. С. 130–132.